

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221111

УДК 903.22(477.64)"15"

КОМПЛЕКС ОЗБРОЄННЯ РАННЬОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НА о. БАЙДА

Сергій Пустовалов

Доктор історичних наук, професор;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224

Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Комплекс козацького озброєння XVI ст. значно менше відомий, ніж XVII–XVIII ст. Ця прогалина може бути заповнена завдяки матеріалам розкопок на о. Мала Хортиця (Байда). На острові знайдені дерев'яні оборонні споруди з обмазкою тину глиною. Вони є типовими для фортифікації XV–XVI ст. Їх будували такою самою системою, як за князівських часів. Побутує думка, що основою козацької зброї стали перероблені селянські знаряддя праці: бойовий серп, бойова коса, сокира, моргенштерн тощо. Знахідки на о. Байда спростовують тезу про селянський характер озброєння перших козаків. Зброя, яка виявлена на о. Байда, дає змогу стверджувати, що типовий комплекс козацького озброєння, який добре відомий у XVII ст., у цей час ще не сформувався. Проте основні ознаки озброєння європейських армій присутні і в комплексі козацького озброєння на о. Байда. За роки вивчення пам'ятки виявлено два зразки гармат, чотири зразки ручної вогнепальної зброї, численний реманент до неї (кулелійки, рушничні кремені, гнітові замки, шомполи). Холодна зброя представлена списами, сулицями, ножами, сокирами. Знайдено також фрагменти захисного обладунку, численні вістря стріл. Про наявність на о. Байда шабель свідчать портупейні застібки та уламок клинка шаблі. Отже, основною зброєю війська Д. Вишневецького були мушкети, а також пістолі, на другому місці – сокири. Решту видів зброї можна зарахувати до поодиноких. Гармати використовували принаймні двох видів.

Ключевые слова: Українське козацтво; зброя; острів Байда

Актуальність теми

Рання історія Запорозького козацтва відома досить погано. Тому будь-які нові матеріали щодо цього періоду є важливими та вельми цінними. Якісне озброєння завжди є важливою складовою перемоги в бою війська. Не є винятком і запорозькі козаки. Озброєння часів визвольної війни 1648 – 1654 рр. відносно добре вивчено завдяки роботам І. К. Свешнікова на місці битви під Берестечком (Свешніков, 1992). Комплекс козацького озброєння XVI ст. набагато менше відомий. Ця прогалина може бути заповнена завдяки матеріалам розкопок на о. Мала Хортиця (Байда). Цей комплекс за матеріалами розкопок на о. Мала

Хортиця (Байда) виявлений як за позитивними знахідками, так і за відсутністю деяких з них.

Мета дослідження

Метою статті є введення до наукового обігу нових матеріалів, які характеризують озброєння козаків в ранній період існування козацтва за матеріалами розкопок на острові Байда.

Методи дослідження

В статті використовуються методи: наукового опису, порівняльний метод, метод аналогій, хронологічний метод та системний підхід.

Виклад основного матеріалу

Зупинимося спочатку на характері оборонних споруд, виявлених під час розкопок. Їхня характеристика зумовлена тим, що за останні роки на острові знайдені дерев'яні оборонні споруди з обмазкою тину глиною. Вони є типовими для фортифікації XV–XVI ст. І. Крип'якевич та Б. Гнатевич писали: «Укріплення замків були спершу дерев'яні; їх будували такою самою системою, як за князівських часів. Стіни їх склалися з поодиноких зрубів. Стіни були подвійні, порожній простір між ними виповнювали землею або піском. Внутрішню стіну творили часом не зруби, а плетений тин, обмазаний глиною. Стіни взагалі були грубо обліплені глиною на дві п'яді й більше для охорони від пожежі» (Крип'якевич та ін., 1992, с. 156). Як бачимо, Байдоостровські укріплення є аналогічними (Рис. 1).

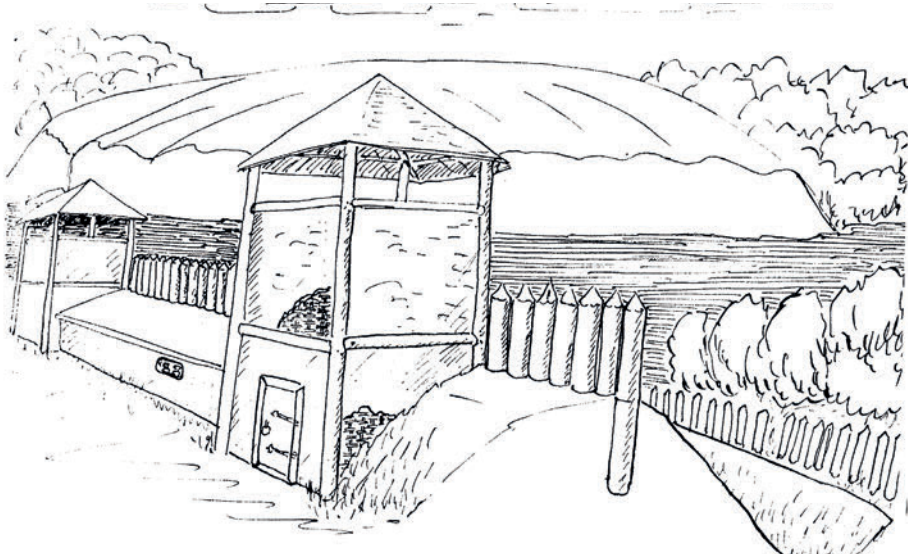

Рис. 1

Побутує думка, що основу козацької зброї становили перероблені селянські знаряддя праці: бойовий серп, бойова коса, сокира, моргенштерн тощо. Ці твердження ґрунтуються на переконанні, що раннє козацтво формувалося із селян-утікачів із волості. Але детальні дослідження свідчать про те, що етнічну основу ранніх козаків сформували скотарські етноси степу (Мирошниченко & Удовік, 2011, с. 334–357). Знахідки на о. Байда спростовують тезу про селянський характер озброєння перших козаків. Зброя, виявлена на о. Байда, дає змогу стверджувати, що типовий комплекс козацького озброєння, який добре відомий у XVII ст., у цей час ще не сформувався. Проте основні ознаки озброєння європейських армій присутні й у комплексі козацького озброєння на о. Байда.

За роки вивчення пам'ятки виявлено два зразки гармат. Одна з них була знайдена біля пічки-кам'янки в 1992 р. Це уламок ствола гармати з бронзи. Метал дуже низької якості з численними кавернами, шлаком тощо. За уламком реконструюється калібр гармати, який дорівнює 96 мм. Товщина стінки каналу ствола – 30 мм. На самому уламку помічено кілька тріщин (рис. 2. 1). Наведені вище ознаки дають змогу стверджувати, що це уламок турецької гармати.

Другий зразок гармати виявлений під час розкопок землянки у 2000 р. Уламок лежав майже там само, де й попередній – перед отвором до пічки-кам'янки. Він є фрагментом ствола з чорного металу. Фрагмент має рвані краї. Калібр гармати, що реконструюється, дорівнює 34 мм. Товщина стінок – 13 мм (рис 3, 12). Крім того, під час розкопок у 1994 р. виявлено розбите кам'яне ядро. Ядро знайдено під час дослідження землянки в південно-західній частині городища в межах укріплення XVIII ст. Діаметр ядра – 115 мм, його виготовлено з вапняку. На поверхні добре видно сліди різця (рис. 2, 2). Ядро, аналогічне знайденим, було виявлено Г.І. Шаповаловим на початку 90-х рр. у річищі Старого Дніпра. Тому є всі підстави вважати це ядро турецьким. Відомо, що турецький флот підходив до замку Д. Вишневецького та бомбардував його. Г.І. Шаповалов (1990) знайшов ядро вище о. Байда, а нижче острова – середньовічний якір.

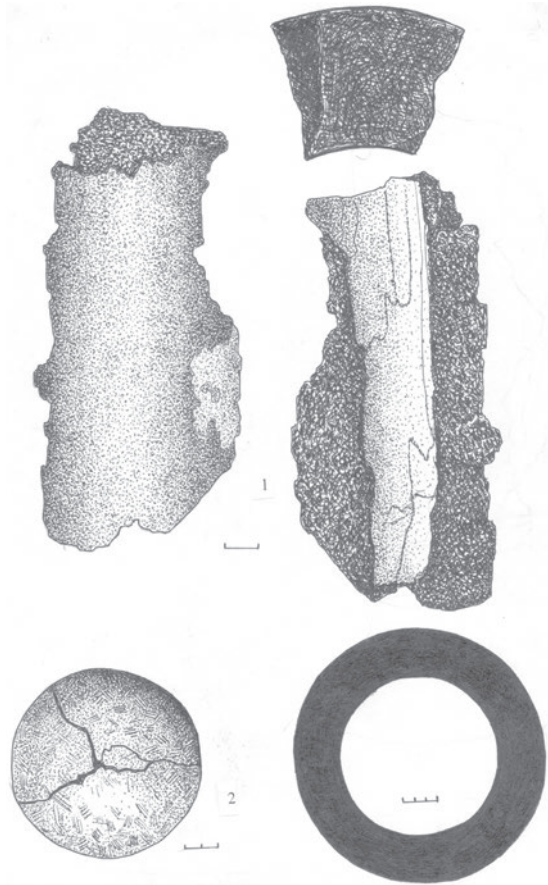

Рис. 2

Крім того, виявлено ще чотири зразки ручної вогнепальної зброї. Найцікавіший зразок – у 1995 р. під час дослідження башти – це восьмигранний ствол, який поступово звужується від казенної частини до дула. Довжина ствола – 40 см, перетин біля казенної частини дорівнює 4,2 см, біля дульної частини – 3,2 см. Калібр ствола – 1,2 см. Казенна частина розірвана та пошкоджена під час пострілу. Помітно, що ствол був просвердлений, а потім нарізана різьба для заглушки. На відстані 7,5 см від казенної частини виявлене вушко для кріплення ствола до ложа (рис. 3, 1).

За час дослідження городища на о. Байда розкопані ще три зразки вогнепальної зброї. Деякі з них були опубліковані раніше (рис. 3, 9; 4, 10). Один із цих зразків нагадує описану вище рушницю чи мушкет. Два останні є стволами чи їхніми фрагментами від пістолів (рис. 3, 9, 10). Їхній калібр не перевищує 9 мм.

Вогнепальна зброя особливо цінувалася козаками, тому її знахідки дуже рідкісні і, як ми побачили вище, обмежуються зіпсованими стволами. Більше відомостей надають нам кулі двох калібрів. Один із них варіює у проміжку до 18 мм (рис. 4, 1, 2), другий – приблизно 9 мм (рис. 4, 4-7). Це свідчить про те, що ручна вогнепальна зброя мала два різновиди. Більший калібр можна пов'язати із мушкетом на зразок того, який був піднятий із води поблизу острова Байда (рис. 4, 18). Менший калібр куль можна пов'язати із пістолями або з чимось схожим на них. Цікаво, що дев'ятиміліметрові кулі були знайдені в оселі аристократа на о. Байда (Пустовалов, 2009).

Крім зразків вогнепальної зброї, знайдений також і реманент до неї. У землянках попід валом виявлені численні кулелійки різноманітних типів та половинка ливарної формочки з вапняку для відливання кулі (рис. 3, 2-4). Подібні кулелійки були відомі також і пізніше (Свешніков, 1992, с. 253, рис. 67). Вдалося розкопати також рушничні кремені. Від кременю доби енеоліту-бронзи їх відрізняє квадратна в плані форма (рис. 3, 11). Серед знахідок виявлено серпентин від ґнотового запального замка (рис. 4, 12). Робоча частина серпентину присто-

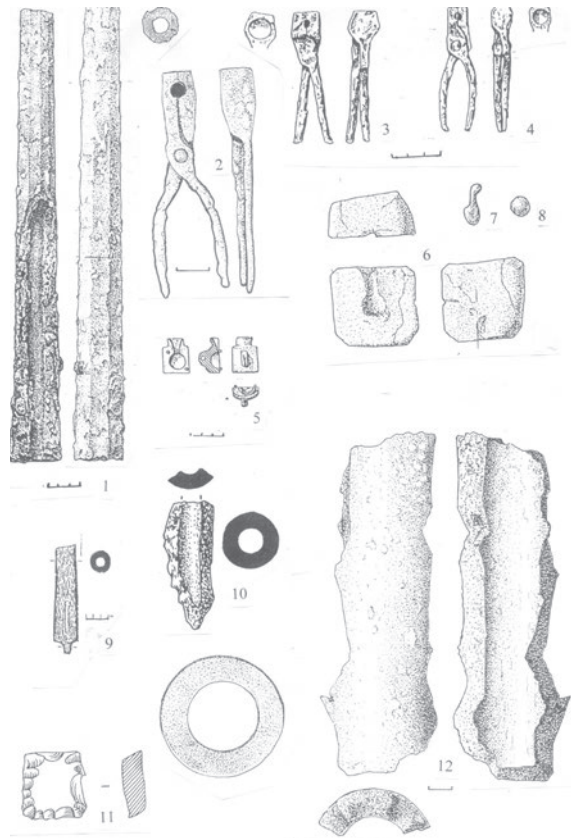

Рис. 3

сована для утримання ґніту, за який правила рослинна мотузка, просякнута селітрою. Серед матеріалів розкопок виявлено невелике знаряддя, схоже на пінцет (рис. 4, 14). Можливо, це знаряддя є фрагментом шомполу для розладнання рушниць. Схожі предмети віднайдені І.К. Свешниковим під час розкопок місця битви під Берестечком (Свешников, 1992, с. 245).

Холодна зброя представлена списками, сулицями, ножами, сокирами. Вістря спису з обламаним жалом знайшли в 1998 р. Під час дослідження башти (рис. 4, 16). Виявлено також уламок жала (рис. 4, 13). Схоже втульчасте вістря списа виявлено на дні р. Дніпро біля о. Байда (Нефедов, 1997, с. 41). Крім традиційних важких списів, під час розкопок знайдено вістря піки сулиці. Це конічна втулка з невеликим квадратним в перетині завдовжки 5 см. Загальна довжина вістря разом із втулкою – 9,6 см (рис. 4, 11).

Серед холодної зброї, знайденої на о. Байда, чільне місце посідають ножі. Лезо таких ножів завдовжки 15–17 см. Вони з ніжкою, клиноподібні в перетині (рис. 4, 8-9). Знайдені ножі не є металевими. У своїй праці І.К. Свешников (1992) наводить зразки типових металевих ножів: цільнометалеві важкі ножі без дерев'яного руків'я. На Байді знайдені лише леза ножів із заклепками для дерев'яних накладок на руків'я.

Шаблі під час розкопок на о. Байда не виявлені. Проте біля острова з дна Дніпра підняли клинок шаблі досить раннього типу (Нефедов, 1997, с. 41). Такий клинок багнетоподібної форми називався кончар (рис. 4, 17). Ймовірно, що цей клинок пов'язаний з обороною замка Д. І. Вишневецького. Як пише автор знахідки В.В. Нефьодов: «сабля могла быть изготовлена на Кавказе либо в Передней-Средней Азии» (Нефедов, 1997). Зауважимо, що шабля – тип зброї степового походження. Проте, дуже швидко виготовлення шабель розквітає на території України, зокрема, у Львові. Ось що пише з цього приводу І. Крип'якевич та ін. (1992): «Виробом зброї займалися різнорідні ремісники – мечники, шабельники, лучники, стрільники. Славний був цех мечників у Львові. Повстав вже з початком XV ст. і зібрав щонайкращих ремісників, багато й таких, що приходили з далекої чужини» (с. 147). Тому не можна достеменно стверджувати, що знайде-

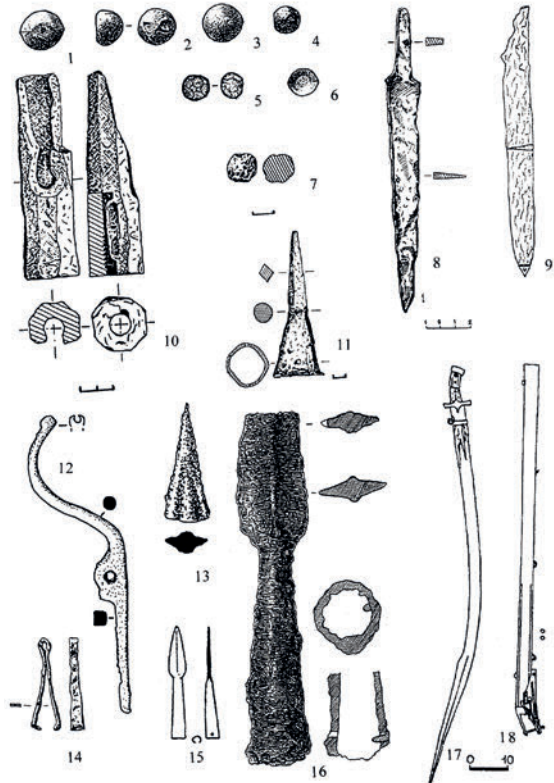

Рис. 4

на шабля має саме східне походження. Фрагмент клинка шаблі виявили ще під час розкопок кузні чи слюсарної майстерні у 1991 р. (Іллінський & Пустовалов, 1992).

Велику роль в озброєнні війська Д. Вишневецького за матеріалами о. Байди відігравали бойові сокири – зброя, яка була характерною для раннього козацтва. Виявлено кілька сокир із відтягнутим лезом (рис. 5, 1-3). Одна із сокир була відкрита у кривівці на долівці башти, розкопаної у 1997 р. (Пустовалов, 1998) (рис. 5, 1). Усі сокири одного типу. Проух підтрикутний, лезо більш або менш масивне. Розміри сокир досить стандартні.

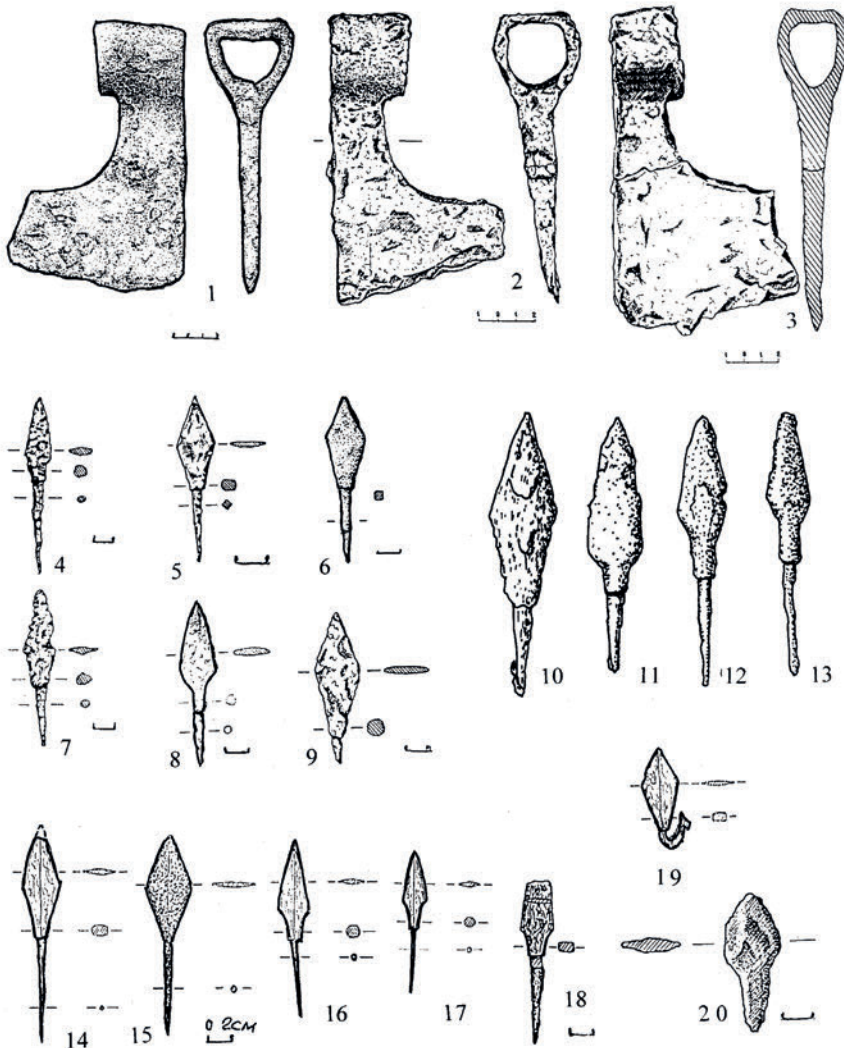

Рис. 5

Про ранній характер матеріалів острова Байди свідчать знахідки оборонного озброєння – металічних пластин від панцирів. Під час дослідження кузнї чи слюсарної майстерні у 1991 р. були виявлені фрагменти мідних пластин, які могли використовуватися для оздоблення панцирів (рис. 6, 7). Під час розчищення смітника XVI ст. у 2006 р. було виявлено сталеву пластину, завширшки 4,3 см. Не виключено, що вона також є деталлю панцира.

Серед інших знахідок цього часу можна згадати про численні вістря стріл різноманітних типів – звичайну зброю татар (Рис. 5, 4-20). Всі стріли були знайдені в стінах оборонних споруд і не можуть бути ідентифіковані зі зброєю козаків.

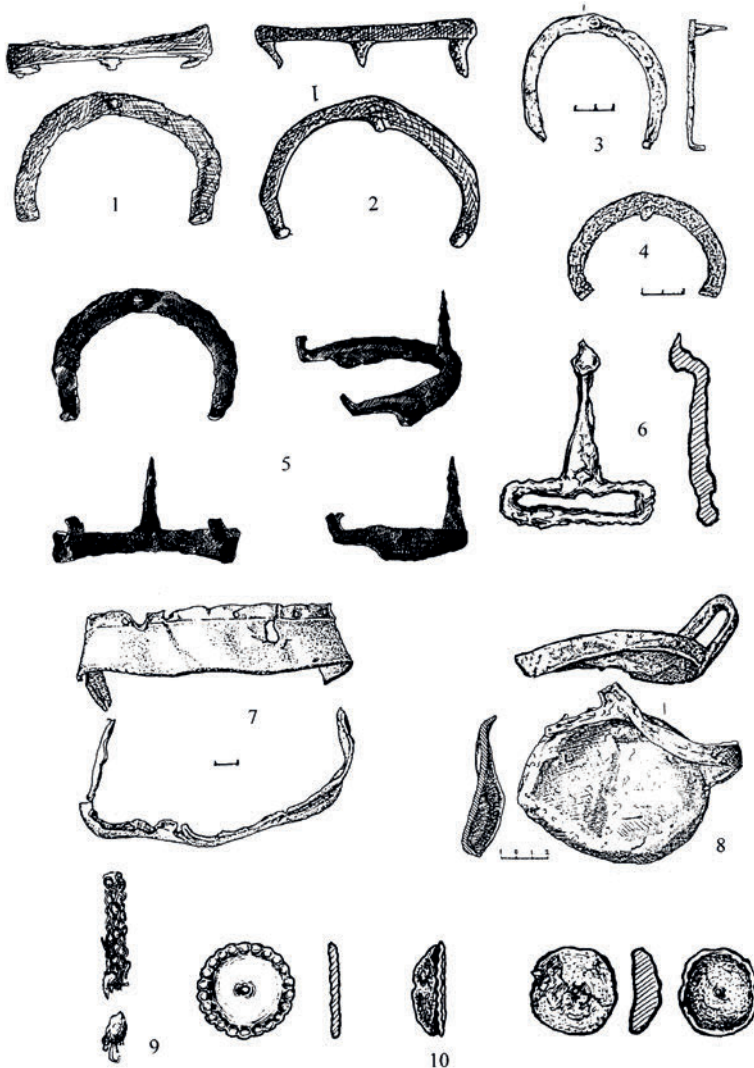

Рис. 6

Про якісне екіпірування вояків Д. І. Вишневецького свідчать численні підковки від чобіт на високих підборах (рис. 6, 1-5). Вони знайдені в кордегардії, біля оселі шляхтича, в інших місцях. Срібний галун від одягу та аграф виявлені тільки в оселі шляхтича (рис. 6, 9-10). Поруч із нею знайдені срібна монета, руків'я ножа зі срібним набором, шкіряна сумка з мідними прикрасами, уламок шаблі тощо. Про наявність шабел свідчать також застібка від ремня степового типу (рис. 6, 6) та зламані стремена (рис. 6, 8). Вершники не могли не мати шабел, хоча їхня кількість у фортеці була дуже обмежена.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в тому, що вперше системно публікуються та аналізуються зразки зброї з розкопок замка Д. І. Вишневецького, який був розташований на о. Байда.

Висновки

Отже, за матеріалами розкопок на о. Байда можемо констатувати, що основною зброєю війська Д. Вишневецького були мушкети, а також малокаліберні вогнепальні засоби на зразок пістолів. На другому місці – сокири та зрідка інші види зброї. Гармати були принаймні двох видів. Малокаліберну чавунну, імовірно, можна пов'язати з волостю, а бронзову – з Туреччиною.

Стріли, хоча й у великій кількості, належать не до козацької зброї, а до татарської, адже вони знайдені або в стінах башти, або у стінах напівземлянок. Здебільшого вони лежали вістрям на північ, а ніжною – на південь. Тобто всі ці стріли були випущені з боку нападників і не належали козакам.

Виникає закономірне питання: чи може вважатися склад війська Д. І. Вишневецького козаками, чи перед нами польське регулярне військо? Характер зброї, на перший погляд, не залишає сумнівів у тому, що це професійні воїни. Але типи жител на Байді свідчать про те, що серед людей, які супроводжували Д. І. Вишневецького, були не тільки професійні вояки, але й місцеві мешканці. Серед житлових споруд, які були виявлені під час розкопок на Байді, було одне округлої форми із центральним стовпом. Таке житло можна зарахувати до степових типів. У решті випадків у землянках спостерігається гранична бідність, яка не личить професійним воїнам. Писемні джерела (лист Вишневецького до короля Сигізмунда) явно суперечать археологічним знахідкам. Археологічні знахідки у цьому випадку виглядають набагато об'єктивнішими. Мені вже довелося наводити власні міркування щодо значення згаданого листа (Пустовалов, 1998). Він був написаний з метою отримання додаткових коштів для утвердження Д. Вишневецьким своєї влади на пониззі Дніпра. А обіцянка повертати втікачів з волості назад була лише приводом для отримання грошей від казни. Вся поведінка князя Вишневецького (військові дії проти татар) свідчить на користь такого висновку.

Розмаїття типів зброї, захисного обладунку, житлових споруд підтверджує думку Д. І. Яворницького про різноетнічність загонів Д. І. Вишневецького. Таке

твердження можна пояснити різними групами вояків у загоні Д. Вишневецького – професійних воїнів із волості та місцевого населення. Аналіз складу зброї за матеріалами розкопок на острові Байда свідчить про високу професійність війська, а також його соціально та етнічно строкатий склад.

Список посилань

- Іллінський, В. Є., & Пустовалов, С. Ж. (1992). Фортеці на о. Байда. *Праці Центру пам'язкознавства*, 2, 142-156.
- Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З., Думін, О., & Шрамченко, С. (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття)* (4-те вид.). Світ.
- Мирошниченко, Ю. Р., & Удовік, С. Л. (2011). *Русь-Україна: становлення державності* (Т. 1: 3 найдавніших часів до створення імперії). Ваклер.
- Нефедов, В. В. (1997, 2-4 жовтня). Гідроархеологические памятники времен Д. Вишневецкого у о. Хортица. В *Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя (с. 37-41). Тандем-У.
- Пустовалов, С. Ж. (1998). Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 4, 162-188.
- Пустовалов, С. Ж. (2009). Дослідження напівземлянки шляхти на о. Байда. В Д. Н. Козак (Ред.), *Археологічні дослідження в Україні, 2006-2007* (с. 307-309). Академперіодика.
- Свешніков, І. К. (1992). *Битва під Берестечком*. Слово.
- Шаповалов, Г. І. (1990, 18-20 січня). Про місцезнаходження о. Малої Хортиці. В *Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці*, Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя (с. 194-197). Знання.

References

- Illinskyi, V. Ye., & Pustovalov, S. Zh. (1992). Fortetsi na o. Baida [Fortress on the Island of Baida]. *Proceedings of the Centre of Cultural Heritage Studies*, 2, 142-156 [in Ukrainian].
- Kryp'iakevych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., & Shramchenko, S. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX stolittia)* [History of the Ukrainian Army (from Princely Times to the 1920s)] (4th ed.). Svit [in Ukrainian].
- Myroshnychenko, Yu. R., & Udovik, S. L. (2011). *Rus-Ukraine: stanovlennia derzhavnosti* [Rus-Ukraine: the Formation of Statehood] (Vol. 1). Vakler [in Ukrainian].
- Nefedov, V. V. (1997, October 2-4). Gidroarkheologicheskie pamyatniki vremen D. Vyshnevetskoho u o. Khortitsa [Hydroarchaeological Monuments from the Time of D. Vishnevetsky Near the Island of Khortitsa]. In *Zaporozhke kozatstvo v pamiatках istorii ta kultury* [Zaporozhian Cossacks in the Monuments of History and Culture], Proceedings of the International Scientific-Practical Conference, Zaporizhzhia (pp. 37-41). Tandem-U [in Russian].

- Pustovalov, S. Zh. (1998). *Mnogosloinoe gorodishche na o. Malaya Khortitsa (Baida) [Multilayer Settlement on the Malaya Khortitsa (Baida) Island]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University, 4, 162-188 [in Russian].*
- Pustovalov, S. Zh. (2009). *Doslidzhennia napivzemlianky shliakhty na o. Baida [Study of the Gentry's Half-Dugout on Baida Island]. In D. N. Kozak (Ed.), Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2006-2007 [Archaeological Research in Ukraine, 2006-2007] (pp. 307-309). Akademiya [in Ukrainian].*
- Shapovalov, H. I. (1990, January 18-20). *Pro mistseznakhodzhennia o. Maloi Khortytisi [About the Location of the Island of Malaya Khortytisia]. In Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniy istorychnii nautsi ta muzeinii praktytsi [Problems of the History of the Zaporozhian Cossacks in Modern Historical Science and Museum Practice], Proceedings of the First Republican Scientific and Practical Conference, Zaporizhzhia (pp. 194-197). Znannia [in Ukrainian].*
- Svieshnikov, I. K. (1992). *Bytva pid Berestechkom [Battle of Berestechko]. Slovo [in Ukrainian].*

THE ARMAMENT COMPLEX OF THE EARLY COSSACK ERA ACCORDING TO THE MATERIALS OF EXCAVATIONS ON THE ISLAND OF BAIDA

Serhii Pustovalov

Doctor of Historical Sciences, Professor;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224

Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

The complex of Cossack armament of the 16th century is much less known than the weapons of 17th – 18th centuries. This gap can be filled by excavation materials on the island Mala Khortytisia (Baida). The wooden fortifications with clay mud were found on the island. They are typical for the fortification of the 15th – 16th centuries. They were built in the same system as in princely times. There is an opinion that the basis of the Cossack weapon became the processed peasant tools: a battle sickle, a battle scythe, an axe, a morgenstern, etc. The finds on Baida Island do not confirm the thesis about the rural weapons of the first Cossacks. The weapons found on Baida makes it possible to assert that the typical complex of Cossack weapons, well known in the 17th century, had not yet been formed at an earlier time. However, the main signs of the armament of the European armies are also present in the Cossack armament complex on the island. During the years of the monument research, two samples of cannons, four samples of firearms, and numerous tools for firearms (bullets, rifle flints, wick locks, ramrods) were found. Cold weapons are represented by spears, sulitsas, knives, axes. The fragments of protective armor and numerous arrowheads were also found. The presence of sabers is evidenced by belt buckles and a fragment of a saber blade. Thus, the main weapon of the Cossack were muskets and pistols. Axes were in second place. The rest of the weapons can be classified as singular. At least two types of cannons were used.

Keywords: Ukrainian Cossacks; weapons; Bayda island

КОМПЛЕКС ВООРУЖЕНИЙ РАННЕГО КАЗАЧЕСТВА ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК НА о. БАЙДА

Сергей Пустовалов

Доктор исторических наук, профессор;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224;

Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Комплекс казацкого вооружения XVI намного меньше известен, чем вооружение XVII–XVIII века. Эта лакуна может быть заполнена благодаря материалам раскопок на о. Малая Хортица (Байда). На острове найдены деревянные оборонительные сооружения с обмазкой плетня глиной. Они являются типичными для фортификации XV–XVI веков. Их возводили по той же системе, что и в княжеские времена. Существует мнение, что основной казацкого вооружения были переделанные сельскохозяйственные орудия: боевой серп, боевая коса, топор, моргенштерн и т.д. Находки на острове Байда не подтверждают тезис про сельское вооружение первых казаков. Оружие, найденное на о. Байда дает возможность утверждать, что типичный комплекс казацкого вооружения, хорошо известный в XVII столетии, в ранее время еще не сформировался. Однако основные признаки вооружения европейских армий присутствуют и в комплексе казацкого вооружения на о. Байда. За годы исследования памятника найдено два образца пушек, четыре образца огнестрельного оружия многочисленные инструменты к огнестрельному оружию (пулелейки, ружейные кремни, фитильные замки, шомполы). Холодное оружие представлено копьями, сулицами, ножами, топорами. Найдены также фрагменты защитного доспеха, многочисленные наконечники стрел. О наличии сабель свидетельствуют портупейные застезки и фрагмент клинка сабли. Таким образом, основным оружием казаков был мушкет. Имелись также пистолы. На втором месте были топоры. Остальные виды оружия были единичны. Орудия были минимум двух типов.

Ключевые слова: Украинское казачество, оружие, остров Байда

